

Forskningsetik i organisationsstudier

Av CARL-ÅKE ELMERSJÖ

The article discusses aspects of research ethics of the various stages in an ethnographic organisational study. The aim is to elucidate the relevance of an explicit report of ethical considerations in this type of research study. The discussion is based on experiences from the application of research ethics in studies of concept interpretation in organisational processes within health care. The studies build on a combination of organisational ethnography, document studies, and in-depth interviews, and the article draws attention to certain consequences which may be the subsequent result if an open report of ethical considerations is not carried out. The handling of conflicts between the demand of high quality research on the one hand, and the demand of autonomy and protection of integrity of those participating in the studies on the other hand is particularly elucidated. The conclusion is that the existing problems concerning research ethics and the way the researcher handles such problems should be explicitly reported in this type of study, as the reports facilitate the quality control of research, and may conduce to an increased general confidence in research and researchers.

Är det nödvändigt med en explicit redovisning av forskningsetiska överväganden? Förekommer det i någon utsträckning redan? Dessa båda frågor har ett visst samband. Det förekommer i stor utsträckning sådan redovisning i samtida organisationsforskning, men alltför fragmentariskt och omedvetet. Den del som redovisas och som så gott som all-

tid livligt diskuteras vid seminarier och disputationer är överväganden som är avgörande för kvalitetsaspekterna inom ramen för det som benämns *forskningskravet*. Det som saknas är huvudsakligen en motsvarande öppen redovisning av överväganden som berör konflikter med *individskyddskravet*. Eventuella intressekonflikter som forskaren kan tänkas ha

i förhållande till finansiärer och personer i de undersökta organisationerna borde också kunna få en öppen beskrivning i forskningsrapporter. Argumenten för detta senare är bland annat att det på sikt kan vara nödvändigt för att upprätthålla ett gott anseende för forskningen och därmed accessen till lämpliga miljöer för empiriska studier.

Relationen mellan vetenskap och moral har uppmärksamats av forskare under mycket lång tid. Den kraftfulla satsningen på forskning och utveckling inom främst naturvetenskap och teknologi under det senaste århundradet har medfört förändringar som kommit att beröra många människor på ett personligt plan i vardagslivet. Att så sker är naturligtvis också avsikten bakom denna satsning. Utvecklingen har dock ibland kommit att starkt ifrågasättas då man i dess spår kan tolka in både positiva och negativa konsekvenser. Detta har lett till debatt och även försök att begränsa och styra forskning och utvecklingsinsatser på vissa områden. Dessutom har svårigheten att kortsiktigt avgöra vad som är positivt respektive negativt ytterligare bidragit till att göra detta kontroversiellt.

I den allmänna debatten i media används begreppen etik och moral synonymt eller tillsammans som ett allmänt moralbegrepp. Inom moralfilosofin idag görs vanligen en distinktion mellan dessa begrep. *Moral* betecknar då vårt handlande och våra uppfattningar om hur man bör handla, medan *etik* står för den teoretiska reflektionen över moralen. För en grundläggande genomgång av begreppen hänvisas till Collste (1996).

Forskningsetik har efter andra

världskriget successivt utvecklats som kunskapsområde i skärningspunkten mellan moralfilosofi och vetenskapsfilosofi. Denna utveckling har haft en särskild anknytning till vissa discipliner som till exempel kärnfysik, medicin, sociologi och psykologi. En stor del av drivkraften i utvecklingen av området forskningsetik kommer från debatten om forskarsamhällets roll och förhållningssätt i två företeelser under 1940-talet. Här avses dels Manhattan-projektet i USA under vilket den första atombomben utvecklades, dels de medicinska och beteendevetenskapliga experiment som utfördes på fångar i tyska koncentrationsläger.

I Sverige hade vi under 1986 en intensiv debatt om forskning och personlig integritet med anknytning till det så kallade Metropolit-projektet. Debatten kom att påverka både förutsättningarna för forskning och den forskningsetiska diskussionen långt in på 1990-talet. I februari 1999 lade den parlamentariska utredningen om forskningsetik fram sin slutrapport "God sed i forskningen" (SOU 1999:4). Utredningsarbetet och diskussionen kring slutrapporten har också bidragit till att föra in de forskningsetiska frågorna i dagens debatt. Utredningen betonar forskarens eget ansvar för sin forskning och föreslår bland annat utbildning i forskningsetik som ett obligatoriskt inslag i forskarutbildningen. Här klargörs även att forskningsetiken är relevant för alla forskningsområden – inte bara för medicin, fysik och viss beteendeforskning, där den främst diskuterats hittills.

I den företagsekonomiska forskningen är det inte ovanligt att frågorna

om ärlighet och vad som är att betrakta som forskningsfusk tas upp i forskarutbildningen. Det förekommer även att dessa frågor diskuteras på högre seminarier och disputationer. Det är dock inte vanligt att någon mer omfattande forskningsetisk analys återfinns i forskarens text. När dessa frågor på något sätt tas upp är det främst med utgångspunkt i forskarsamhällets forskningsideal och strävan att motverka forskningsfusk. Exempel på detta ges bland annat i Doktorandhandboken (Samhällsvetenskapliga fakulteten, Stockholms universitet 1999). Andra forskningsetiska frågor, som till exempel integritetsskydd för de undersökta, kommer sällan upp till diskussion.

Det är knappast möjligt att finna exempel på en vetenskaplig studie där forskningsetiska överväganden inte skulle vara relevanta i någon form. En organisationsstudie är ingalunda något undantag. Tvärtom kan man ofta peka på en rad relevanta forskningsetiska överväganden. Detta gäller särskilt vid användning av metoder där forskaren arbetar mycket nära personer i den studerade miljön, som till exempel när djupintervjuer och organisationsetnografi används.

Mot den här redovisade bakgrunden är det rimligt att ta upp en diskussion om en mer explicit behandling av forskningsetiska överväganden även inom företagsekonomi. Det exempel som redovisas och diskuteras i denna artikel avser organisationsstudier med tillämpning av kvalitativa metoder, däribland organisationsetnografi.

Forskningsetiska överväganden redovisas sällan explicit i rapporter från

organisationsstudier och avhandlingar inom området. I en del fall sker en explicit redovisning av sådana överväganden till berörd finansiär, till exempel Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR), på grund av den forskningsetiska granskning som de liksom flera andra finansiärer tillämpar.

Syfte

I denna artikel belyses och diskuteras forskningsetiska överväganden och det praktiska handlandet i forskningsprocessen utifrån en genomförd organisationsstudie. Syftet är att ge exempel på hur man i sin text kan klargöra etiska utgångspunkter och redovisa sina moraliska överväganden under arbetets gång. Utgångspunkten för detta är de praktiska erfarenheterna från genomförda empiriska studier. Ett andra syfte är att redovisa motiv för en explicit redovisning av etiska överväganden under forskningsprocessen. Detta skall ses som en empirikers bidrag till att belysa relevansen av forskningsetisk reflektion. Med hjälp av referat från ett antal av forskarens "moraliska sanningens ögonblick" lämnas underlag till ett reflekterande som i sin tur senare kan ge upphov till ytterligare teoretiska bidrag.

Teoretiska referensramar för en forskningsetisk reflektion

Diskussioner om relationen mellan vetenskap och moral har förekommit både före och efter det att Henri Poincaré 1913

publicerade *La morale et la science. Dernierres pensées*. Ett kraftigt ökat intresse för dessa frågor har dock konstaterats under de senaste decennierna. I Hermerén (1986/1996, sidan 16) förklaras denna utveckling på följande sätt:

Det växande intresset för forskningsetiska frågor är inte svårt att förstå. Bakgrunden är bland annat den enorma satsningen på forskning och utvecklingsarbete under vårt århundrade, särskilt inom naturvetenskap och teknologi. Genom nya landvinningar på bland annat kommunikationsteknikens, medicinens och datateknikens område påverkas så gott som dagligen många människors liv. Denna utveckling har emellertid inte varit oomstridd. Under sextio- och sjuttiotalen växte kritiken mot utvecklingsoptimismen. Vetenskaps- och teknikfientliga rörelser gjorde sig alltmer hörda.

Den allmänna debatten på detta område har haft och har inslag både av politiska strävanden att styra forskningen mot projekt med förmodad samhällsnytta och av inomvetenskaplig självkritik. En följd av denna debatt har blivit formuleringen av såväl forskningsetiska koder som yrkesetiska regler för olika yrkesgrupper med akademisk utbildning.

Analysen och diskussionen i denna artikel grundar sig huvudsakligen på Hermerén (1986/1996) och Petersson (1994). Hermerén varnar för en alltför snäv avgränsning av begreppet forskningsetik. Han menar att begreppet bör rymma inte enbart de etiska problem som är specifika för forskarsamhället utan även de etiska principer och regler som gäller utanför detsamma. Detta därför att forskningsetiska regler inte ersätter eller är överordnade allmänna

etiska regler. Petersson (1994, sidan 45) ger ett förslag till definition som beaktar Hermeréns krav:

Med "forskningsetik" menas ett övervägande av frågor som rör etiska normers interagerande i forskningsverksamheten med forskningspolitiska normer, forskningsidealets normer och juridiska normer.

Det är i den här beskrivna meningen begreppet forskningsetik används i denna artikel. De redovisade exemplen på forskningsetiska konflikter och deras lösning använder Hermeréns (1986/1996, kapitel III-IV) begreppsapparat för analys av forskningsetiska konflikter. I exemplen och den följande diskussionen görs en avgränsning till huvudsakligen de intressekonflikter som kan uppkomma mellan forskare och uppgiftslämnare och motsvarande aktörer liksom de undersökta organisationerna som sådana. Hermeréns modell för hantering av dessa frågor bygger på en blandning av olika moralfilosofiska positioner. Hans sätt att lösa konflikter mellan olika etiskt grundade principer kräver en växling mellan en kantianskt grundad och en utilitaristiskt grundad etisk position (se definitioner i not). Detta teoretiska problem kommer inte att behandlas i denna artikel. Här finns olika ståndpunkter och jag väljer att utgå från Hermerén då jag funnit att denna är användbar vid en utgångspunkt i organisationsforskningens praktik.

Vid rangordningen mellan olika etiska principer som kommer i konflikt med varandra måste någon princip för hantering av problemet användas. Till de vanliga principerna, som bland an-

nat presenteras i Hermerén (1986/1996, sidorna 42-44) hör den så kallade *bytesprincipen* och den så kallade *balansprincipen*. Dessa båda principer är relaterade till varandra så att bytesprincipen förutsätter balansprincipens uppfyllande. Balansprincipen innebär i korthet att försämringar för en individ eller grupp endast kan accepteras om man därigenom kan göra förbättringar för en annan individ eller grupp. Härutöver krävs dock dessutom att en rad förutsättningar är uppfyllda. Dessa är; 1) att det inte finns andra minst lika bra alternativ till förbättringar för den andra parten, 2) att den av åtgärden gynnade parten är sämre ställd i utgångsläget, 3) att försämringen för den ena parten är mindre än förbättringen för den andra, samt 4) att skillnaden mellan de jämförda parternas situation i värdeavseende följaktligen minskas. När parterna är grupper tillkommer kravet att den av åtgärden gynnade gruppen skall vara större än den drabbade gruppen.

Bytesprincipen innebär att man får utsätta en individ eller en grupp för risk för skada, lidande eller obehag, om och endast om detta är nödvändigt (fall A) för att bespara denna individ eller grupp ännu större framtida skador, lidande eller obehag, eller (fall B) för att förbättra situationen för någon annan individ eller grupp, under förutsättning att balansprincipen är uppfylld.

När man tillämpar någon av dessa principer för rangordning eller någon annan form av etisk kalkyl bör man vara medveten om en del av de grundläggande teoretiska problemen inom etiken, främst diskussionen kring distinktionen mellan kantiansk etik och

konsekvensetik (se definitioner i not). Valet mellan olika sociala tillstånd kräver en viss informationsbredd. I den del det handlar om konsekvensbedömningar bör man dessutom tillämpa sådana som inte enbart tar hänsyn till nyttoutbytet utan även sådana som inrymmer andra typer av konsekvenser till exempel frihetsgrad och rättigheter för enskilda individer. Enbart utilitaristisk analys (se definitioner i not) är inte tillräcklig. Detta förtjänar särskilt att påpekas för oss ekonomer, då den ekonomiska analysen idag ofta är en partiell utilitaristisk analys. Man får en tankeställare om cost/benefit-analysens begränsningar till exempel vid bedömningen av ett gladiatorspel, där en månghövdad publik roas samtidigt som några få utstår utsäglig smärta och dessutom pliktat med sina liv.

Det förefaller alltså som att varken konsekvensetiska bedömningar eller deontologisk etik var för sig är tillräckliga för att hantera de forskningsetiska frågorna (se definitioner av etiska bedömningar i not 3). Sen (1987, sidorna 74-75) visar på möjligheter att komma runt de problem som föreligger när man samtidigt skall behandla konsekvensetiska principer och rättighetsbaserad teori. Sen argumenterar på följande sätt:

Indeed, if rights violations are treated as bad things and rights fulfilments as good things, welfarism must be compromised, since welfarism requires that nothing else be intrinsically valued other than utilities. When the different elements of utilitarianism are unpackaged, it is seen that although a rights-based moral theory cannot coexist with 'welfarism' or 'sum-ranking', it can very well do so with consequentialism.

Även Hermerén (1986/1996, kapitel II) pekar på möjligheterna att finna former att väga konsekvensetiska principer tillsammans med deontologiskt grundade principer. I forskningsetiska överväganden vore något annat orimligt. Det skulle kunna leda till att risken för en mycket ringa kränkning av den personliga integriteten hos en person skulle få utgöra ett absolut hinder för en forskning vars effekter sannolikt skulle leda till mycket goda och omfattande konsekvenser för många människor. Som redan nämnts i början av detta avsnitt finns det flera skilda positioner i denna fråga som jag inte kommer att gå in på här.

Beskrivning av studien som är utgångspunkten för diskussionen

Den genomförda studien som exemplen nedan är hämtade från syftar bland annat till att beskriva de former av ekonomisk analys som används på dels ledningsnivå, dels verksamhetsnivå, i sjukhusorganisationer. Här ingår även att undersöka användningen och den möjliga relevansen av etisk reflektion i ekonomisk analys på dessa två organisationsnivåer. En utgångspunkt är att kartlägga skillnader och likheter mellan organisationsnivåerna när det gäller användningen av ekonomisk analys och slutledning grundad på den och vidare att identifiera och undersöka eventuella skillnader i begreppstolkning mellan dessa båda nivåer. De begrepp som står i fokus är ekonomiska begrepp som effektivitet, produktivitet, prioritering och

resultat, samt etiska begrepp som rättvisa, frihet och etiska dilemman i utövandet av sjukvård.

Studien är huvudsakligen inriktad på situationen under de två sista åren på 1990-talet och början av 2000-talet. Det ingår dock i det skriftliga underlaget utsagor från båda de studerade organisationsnivåerna som härrör från hela den cirka 10 år långa period som marknadslösningar inspirerat landstingen i organiserandet av hälso- och sjukvården.

Min slutsats när det gäller forskningsfrågans påverkan på metodvalet blev att här ställs höga krav på access i den empiriska miljön. Det krävs även en möjlighet till någon form av verifiering, i personernas faktiska beteende, av de utsagor som aktörerna ger i skriftliga dokument och muntligt i samtal och intervjuer. Den begreppsanalys som krävs för att besvara forskningsfrågorna behöver alltså ett underlag som går utöver vad djupintervjuer och dokumentstudier kan ge. Ur detta resonemang har idén, att kombinera en medellång etnografisk fas med djupintervjuer och dokumentstudier, vuxit fram. Dessa ställningstaganden involverar etiska konflikter som närmare beskrivs och analyseras i följande avsnitt. Begreppet *etnografisk* används här för att beteckna ett mer aktivt medagerande från forskaren än vad det mer allmänna begreppet *deltagande observation* uttrycker. Det har dock varken funnits något uppdrag eller någon ambition från mig som forskare att vara aktiv i den meningen att jag skulle verka för förändringar. Medagerandet inskränker sig till att på ett så realistiskt sätt som möjligt delta i på

gående arbete efter förmåga och samtidigt ha utrymme att skriva ner noterade intryck och reflektera över dessa. Med *medellång* tid avses i detta sammanhang en period i varje delmiljö på mellan tre och sex månader av vilket den längre tiden gäller för de inledande studierna.

Min formella roll som forskare på sjukhuset vid tillämpningen av organisationsetnografi har varit oavlönad praktikant (mitt forskningsprojekt finansieras av Riksbankens Jubileumsfond). De praktiska arbetsuppgifterna har på klinikerna varit budgång, patienttransporter, bäddning och viss personlig omvårdnad av patienterna. I sjukhusledningen har rollen varit mer inriktad på observation och deltagande i möten av olika slag samt i viss utsträckning "extra administrativ assistent".

Etiska konflikter att belysa

Med den valda definitionen av forskningsetik blir de tänkbara konflikterna forskaren har att hantera tämligen många. Vilka överväganden som det kan vara relevant att belysa explicit i en studie måste därför avgöras från fall till fall. Om till exempel studien finansieras av en organisation som samtidigt ingår i studien finns det skäl att reda ut eventuella intressekonflikter på grund av finansieringen. Om studien å andra sidan finansieras av reguljära statliga forskningsmedel eller av en fristående forskningsfond kan det vara möjligt att utelämnat relationen till finansiären.

Syftet här är inte att redovisa alla tänkbara överväganden utan att påvisa

relevansen av en explicit redovisning av forskningsetiska överväganden och ge exempel på formen för en sådan redovisning. För att ge en överskådlighet avgränsas den fortsatta framställningen till rangordningen av de båda grundläggande forskningsetiska principerna *forskningskravet* och *individskyddskravet* som närmare beskrivs nedan.

Det är viktigt att forskning faktiskt bedrivs för att utveckla våra kunskaper om olika fenomen och företeelser i samhället. Eventuella risker och etiska konflikter som uppstår i forskningsprocessen måste därför noggrant vägas mot kravet på att forskning faktiskt bedrivs, så att projekt som har stor potential att lösa problem som har betydelse för många inte får stå tillbaka när de skapar etiska problem som kan visas vara av ringa betydelse.

De flesta författare inom området forskningsetik menar att de grundläggande forskningsetiska principerna är forskningskravet och individskyddskravet. Ett antal huvudkrav och forskningsetiska principer utvecklas och motiveras av Hermerén (1986/1996). Liknande genomgångar finns hos Schrader-Frechette (1994) och i Petersson (1994), där även några av de forskningsetiska koderna analyseras.

Forskningskravet är ett krav på "att forskning bedrivs, att den inriktas på väsentliga frågor och att den håller hög kvalitet", för att citera inledningen av HSFR:s kod. I motiveringen framhålls forskningens instrumentella värde utifrån den nytta den kan ge individerna och samhället. Individskyddskravet, som ibland också benämns integritetskravet, innebär hänsynstagande till in-

dividers rätt till skydd mot insyn till exempel i sina livsförhållanden och mot risker för psykisk eller fysisk skada. I individskyddskravet finns även inbyggt en autonomiprincip, det vill säga att den berörde deltagaren skall kunna ta ställning självständigt om hon eller han vill delta eller ej. I definitionen av begreppet anknyter jag här till HSFR:s formuleringar där kravet uttolkas som en skyldighet för forskaren att; 1) informera deltagaren, 2) inhämta deltagarens samtycke, 3) behandla insamlade uppgifter konfidentiellt och 4) vara restriktiv med nyttjandet av de insamlade uppgifterna.

I samhällsvetenskapliga fältstudier av den här aktuella karaktären med etnografiinslag väger individskyddskravet tyngre än i traditionella fallstudier som enbart grundas på dokumentstudier och intervjuer. Orsaken till detta är att det finns ett syfte (och även en reell möjlighet) att komma mycket nära personer och grupper, till och med i omedelbar närhet av och in i deras privata sfär. Problemet att praktiskt kunna avgränsa sina observationer och deltagande i verksamhet så att man endast kommer i kontakt med personer som givit sitt informerade samtycke är uppenbart. Detta innebär att gränsen mellan öppen respektive dold deltagandeobservation är svår att upprätthålla. Hermerén (1986/1996) tar upp detta problem och utvecklar bland annat en distinktion mellan stark och svag form av dold observation. Vidare diskuterar han de omständigheter som avgör i vad mån dold observation kan anses vara etiskt problematisk. Dessa omständigheter är dels *var* och *hur* observationen utförs, dels i vad mån forskaren lämnar

missvisande eller direkt falska uppgifter om sin verksamhet. Dold observation blir mer etiskt problematisk ju närmare man kommer den privata sfären. Sjukhusmiljön medför även en speciell situation i och med att kategorin tredje person (patienterna) ofta uppträder i en försvagad situation.

En annan speciell problematik som är kopplad till studier av den offentliga sektorn i allmänhet är konsekvenserna av offentlighetsprincipen och den politiska styrningen. Detta ger en ökad tillgång till material och underlättar tillträde till miljöerna jämfört med studier i den privata sektorn. Den grundläggande öppenheten påverkar dock hanteringen av individskyddskravet åt två motsatta håll. Å ena sidan kan man hävda att allmänintresset och offentlighetsprincipen minskar kravet på skydd för individernas integritet. Vi kan ju jämföra med vad offentliga personer anses få lov att stå ut med när det gäller närgången journalistisk bevakning. Å andra sidan medför öppenheten att man även lätt kommer mycket nära personer som inte har politiskt mandat eller särskild ansvarsställning i organisationen. Situationen för dessa och för de tidigare nämnda i kategorin tredje person kräver en särskild uppmärksamhet. På samma grunder som den journalistiska bevakningen av offentliga personer ibland ifrågasätts kan man behöva överväga ett integritetsskydd även för personer i ansvarsställning. Också de måste ju anses ha rätt till någon form av privat sfär.

Inom begreppet forskningskravet ryms även kriterier för väsentlighetsprövning av forskningsfrågor och kvalitetskriterier. Till de senare hör även en

öppenhet som gör forskaren synlig både för de personer hon/han kommer i kontakt med i sin undersökning, och för läsaren av den vetenskapliga texten.

I praktiken sker rangordningen mellan huvudkraven i flera återkommande ställningstaganden. Redovisningen av detta följer här forskningsprojektets olika faser. De olika faserna benämns:

- Initierings- och inriktningsfas
- Planeringsfas
- Materialinsamlingsfas
- Analys- och bearbetningsfas
- Publiceringsfas

Denna indelning av redovisningen kan ge intryck av att bedömningen sker helt och hållet sekventiellt. Så är dock inte fallet. Processen är återkopplande och i vissa stycken simultan. Detta i den meningen att överväganden även i sena faser av ett forskningsprojekt kan få avgörande inflytande över inriktningen på studien så som den kommer att bearbetas och publiceras. Här ingår även till exempel tänkbara ställningstaganden om att avstå från visst insamlat empiriskt material och ytterst kanske även från att publicera studien överhuvudtaget.

Initierings- och inriktningsfas

I den första fasen av arbetet med min studie finner jag att forskningskravet väger tyngre än individskyddskravet. Detta ställningstagande grundar jag dock på förutsättningen att man alltid prövar initieringen av forskningsprojekt mot den så kallade Uppsala-koden.

Uppsala-koden behandlar främst forskarens ansvar för forskningens konsekvenser. Det vill säga att man som forskare skall agera så att man motverkar ekologiska skador, krig och förtryck, samt att man skall värna om grundläggande mänskliga rättigheter. Rangordningen av de båda grundläggande principerna, i denna fas, bygger på en bedömning att det går att finna olika metoder för genomförande av projektet så att eventuella problem med att uppfylla individskyddskravet kan hanteras i de följande faserna i projektet.

I denna inledande fas prövades huruvida det fanns motstridiga intressen när det gällde bedömningen av projektets värde och angelägenhetsgrad. Efter kontakter och diskussioner dels inom forskarsamhället, dels med företrädare för sjukvården och olika yrkeskategorier där, fann jag stor samstämmighet mellan olika aktörer. Alla olika typer av aktörer fann projektet intressant och angeläget i ungefär lika hög grad.

Planeringsfas

Planeringsfasen innefattar bland annat metodval. I valet av metod har jag låtit kvalitetsaspekterna, som följer av forskningskravet, väga tungt. När jag begrundade problemet att tolka intervjupersonernas begreppstolkning vad gäller de ekonomiska och etiska begreppen, såg jag stora svårigheter att klara detta med en traditionell fallstudie baserad huvudsakligen på djupintervjuer och dokument. Jag skulle löpa risken att dels inte förstå tillräckligt av språket och tänkesätten i vårdarbetet, dels inte lyckas

ifrågasätta "det taget för givna" i den av mig mera kända ledningsmiljön. Lösningen blev här att lägga in deltagande observation i en sådan utsträckning att man kan tala om en etnografisk studie. Deltagande observation brukar räknas till de kontroversiella metoderna på grund av risken för integritetskränkningar (jfr not 6). De intressekonflikter metodvalet kan leda till har medfört att individskyddskravet har fått väga tungt i alla de följande faserna av projektet.

Individskyddskravet är ofta, till exempel i HSFR:s forskningsetiska kod, formulerat så att det omfattar endast personer som direkt berörs av och deltar i forskningsprocessen. I kommenterande texter och resonemang om vägningen mellan de två grundläggande principerna finns dock även hänsyn till tredje person omnämnt. I mitt arbete har jag valt att förutom att ta hänsyn till direkta deltagare även ge ett visst integritetsskydd till tredje person i form av till exempel patienter, intervjupersoners chefer och liknande personkategorier jag kommer i kontakt med i den etnografiska studien. För att kunna ge dessa personer en rimlig konfidentialitet har jag funnit det nödvändigt att avidentifiera inte enbart personer utan även landsting och sjukhus.

Materialinsamlingsfas

Vid planeringen av den deltagande observationen i denna studie fann jag att det sannolikt skulle kunna förekomma ganska nära möten med personer som inte var särskilt väl informerade varken om undersökningen eller om mig. De

reella förutsättningarna att tillämpa principen *informerat samtycke* skulle därmed komma att variera en del för olika personer jag kom i kontakt med. Detta visade sig vara ett reellt problem när jag sedan genomförde studien. Exempel på detta från arbetet är skillnaden i förberedelse och graden av frivillighet i deltagandet mellan de två nedan nämnda situationerna.

- Jag väljer ut en sjuksköterska på den avdelning jag arbetar som blir tillfrågad om hon eller han vill ingå bland dem som jag djupintervjuar. Personalen på avdelningen har först fått en allmän information om mig och mitt forskningsprojekt innan jag fick tillstånd att påbörja min undersökning på avdelningen. Dessutom ges fördjupad information vid förfrågan om medverkan i djupintervju (vilket naturligtvis är frivilligt).
- Jag möter en personalgrupp och/eller enskilda sköterskor eller läkare när jag transporterar en patient till röntgen eller en annan avdelning. Tiden för att informera om vem jag är och vad min forskning behandlar är starkt begränsad, ibland obefintlig, mitt i det pågående behandlings- eller omvårdnadsarbetet. Den enda information dessa personer hade om mig var kanske en kort artikel i personaltidningen där mitt projekt presenterades, vilken troligtvis heller inte alla läst.

Jag valde att hantera detta dilemma dels genom att informera så brett som möjligt före och i inledningen av studien, dels att redan från början utlova anonymitet för medverkande personer och

avidentifiering av såväl landsting och sjukhus som klinik och avdelning. Samtidigt visade jag de berörda att jag var medveten om att man ur texten i den kommande avhandlingen (och eventuella artiklar, konferens-PM och dylikt) ibland kan utläsa från vilken typ av klinik och avdelning texten är hämtad. Detta beroende på att typen av medicinsk specialitet kan framgå i texten. Text och berättelser hämtade från sjukhusledningen kan i detta avseende vara än mer avslöjande. Eftersom studien sammantaget omfattar åtminstone tre sjukhus kan dock även de ges ett visst anonymitetsskydd.

Ytterligare ett exempel visar på att det i praktiken kan uppstå situationer där det är svårt att avgöra huruvida intervjupersoner ställer upp frivilligt eller ej. En sköterska ställer upp för djupintervju. I vardagsarbetet och i personalrummet är hon mycket meddelsam och delger åsikter och synpunkter, men när det är dags för intervju blir hon tveksam "om det är någon idé, för jag har ju inte något att säga om det där". Hur skall jag tolka detta? Har hon ångrat sig och vill inte ställa upp för intervju eller är det bara någon mer ytlig "rampfeber"? Kanske börjar hon bli osäker om de olika frågeområdena i intervjun ska vara begripliga för henne eller ej. Denna och liknande situationer har jag hantat så att jag har förtydligat beskrivningen av de frågeställningar som kommer upp i intervjun och samtidigt gjort klart att det är helt frivilligt att ställa upp.

En annan typ av intressekonflikt som den valda metoden kan leda till har att göra med att jag som etnografisk fors-

kare också deltar i organisationens lärande. Innebär det en kränkning av individskyddskravet om jag aktivt och medvetet deltar i organisationens omvandling av så kallad *tacit knowledge*, individuell eller kollektiv, till så kallad *explicit knowledge*, individuell eller kollektiv? Som deltagande forskare torde det inte vara möjligt att helt undgå att påverka och bli påverkad av sådana processer i den studerade organisationen. Det kan även anses uppenbart att ett aktivt och medvetet deltagande i sådana processer skulle kunna komma i konflikt med individskyddskravet. Ett exempel på detta skulle kunna vara om jag informerade sjukhusledningen om att någon eller några på kliniknivå sprider information och synsätt som går på kollisionkurs med ledningens budskap, eller om jag på en klinik gör mig till tolk för sjukhusledningens budskap. Det skulle då även kunna skada förtroendet för mig som forskare och därmed kunna begränsa mina möjligheter att få tillgång till ett material av hög kvalitet. Å andra sidan kan en aktiv medverkan från min sida, till exempel i det pågående budgetarbetet på båda organisationsnivåerna ge en access till viktigt underlag för min studie. Jag har ställts inför detta dilemma vid några tillfällen, exempelvis vid grupparbeten under budgetkonferenser och vid beställarnämndernas möten med sjukhusledningen. Ställningstagandet på denna punkt blev att avstå från ett aktivt och medvetet överförande av individ- och organisations-specifik kunskap mellan personer och organisationsenheter. Jag satte alltså en snävare gräns för medagerandet vid dessa tillfällen och blev en mer passiv

observatör.

Analys- och bearbetningsfas

Den i materialinsamlingen utlovade anonymiteten leder till vissa grundläggande krav på individskydd i projektets resterande faser. Av detta följer att avidentifieringen innefattar även utbyte av vissa för varje sjukhus unika begrepp, till exempel organisatoriska benämningar. Detta senare är ett exempel på när kvalitetskrav på forskarens text kan komma i konflikt med individskyddskravet.

Här har jag valt att försöka uppnå rimliga krav på kvalitet utan att ge avkall på individskyddskravet. Detta har åstadkommit genom att grundligt beskriva diskuterade problem i sak utan att använda organisationsunika begrepp. Det kan dock inte undvikas att en del av intersubjektiviteten här offras för att tillgodose individskyddskravet.

Publiceringsfas

Den aktuella studien är ännu inte helt slutförd. Hittills har endast en delrapport och ett artikelmanus förberetts för publicering. I publiceringsfasen gäller det att leva upp till löften som givits och ställningstaganden som gjorts i de föregående faserna. Vill man ändra sig och beskriva något som öppet beskriver viss organisation eller uttalanden som kan knytas till viss person måste man i så fall gå tillbaka till de berörda och få samtycke. I det aktuella projektet har någon sådan förändring ännu ej ansetts nöd-

vändigt utan avidentifiering av såväl organisation som person har tillämpats. Där jag ansett det nödvändigt att använda specifika uttalanden från viss person har det varit möjligt att referera till annat publicerat material istället för att referera till den deltagande observationen eller intervjuerna.

Slutsatser

De redovisade exemplen visar på att de forskningsetiska övervägandena i ett forskningsprojekt av det aktuella slaget är betydande till antalet. Det framgår även att dessa överväganden kan påverka såväl forskningens resultat som enskilda berörda personers integritet. Tillträde till alla tänkbara delar av sjukhusmiljön eller tillgång till kontakter med olika aktörer där har inte varit något problem vid något av sjukhusen. Detta ger inte underlag för slutsatsen att den redovisade hanteringen av forskningsetiska överväganden leder till en förbättrad access för forskaren. Det har dock funnits någon enstaka person i varje personalkategori som av integritetsskäl visat viss tveksamhet mot att medverka i djupintervjuer. Dessa har dock medverkat efter att ha tagit del av mina här redovisade överväganden.

När man ser på rapportering av forskning ur ett forskningsetiskt perspektiv kan man sluta sig till att ett öppet redovisande av forskarens överväganden i förekommande etiska konflikter skulle kunna förbättra möjligheterna till kvalitetsbedömning. Man kan dessutom argumentera för att individskyddskravet bör tillmätas en sådan vikt

att överväganden om dess ställning borde anges som en form av säkerhetskontroll i de berördas intresse. Det är även rimligt att argumentera utifrån ett egenvärde hos den enskilda människan, vilket ger stöd åt individskyddskravet. Även för dem som inte omfattar det synsättet kan det vara rimligt att ta hänsyn till det mot bakgrund av att många, ja förmodligen flertalet, människor i samhället ser det som en naturlig grund för sina värderingar.

Avslutande kommentar

Exemplet och diskussionen ovan visar på en betydande vidd i de forskningsetiska frågeställningarna. Forskningsetik handlar om mer än att enbart stävja forskningsfusk och motverka kränkning av försökspersoner. Det handlar bland annat om att upprätthålla ett förtroende för forskarsamhället och för de enskilda forskare som är verksamma inom respektive disciplin.

En viktig förutsättning för nämnda förtroendeskapande är att dessa frågor systematiskt kommer upp till diskussion. Det underlag man har för en sådan diskussion behöver breddas och fördjupas. Det räcker inte med underlaget för en kvalitetsbedömning enligt forskningsidealets normer. De forskningsetiska problem man ställs inför bör därför redovisas explicit i artiklar och avhandlingar. De viktigaste av dessa från den här diskuterade studien är de som rör:

- Kvalitetsnivån i den bedrivna forskningen
- Intressekonflikter mellan forskaren

och forskningens finansiärer

- Intressekonflikter mellan forskaren och uppgiftslämnaren ("de undersökta")

Kvalitén på forskningen kan påverkas av graden av frivillighet hos de som på olika sätt medverkar i en studie, liksom av i vilken utsträckning de fått relevant information om studien. Bedömningen av tillförlitlighet i utsagor är en svår uppgift, men det är inte svårt att inse att tillförlitligheten även kan påverkas av detta. Samtidigt kan en långtgående avidentifiering också leda till kvalitetsproblem. Det kan till exempel lätt minska möjligheterna till intersubjektivitet.

Kvalitetsnivån på forskningen påverkar naturligtvis förtroendet för den. Det kan även intressekonflikter mellan forskaren och finansiärerna göra. Förutsättningarna för forskningens oberoende behöver redovisas tydligt om ett långsiktigt förtroende skall kunna upprätthållas. Slutligen har vi intressekonflikter mellan forskaren och uppgiftslämnaren som huvudsakligen handlar om den personliga integriteten. Hanteringen av detta område påverkar direkt såväl kvalitetsnivån som förtroendet för forskningen. I Sverige har vi ännu så länge inga stora problem med tillträdet till empiriska miljöer eller med att få medverkande i intervjuer och enkäter. På en del andra håll i världen finns dock sådana problem.

En öppen diskussion om nämnda problemområden kan bidra till både en kvalitetshöjning av redovisad forskning och ett ökat allmänt förtroende för forskningen och dess utövare.

Noter:

1 I Petersson (1994, sid. 11 – 14) görs ett försök att datera ett "forskningsetiskt uppvaknande" med stöd av bl. a Berg och Tranøy (1983).

2 Petersson (1994, sid. 15), med hänvisning till bl. a Eriksson och Månsson (1991).

3 Den normativa etiken delas in i två huvudtyper av teorier: De konsekvensetiska och de deontologiska. Några definitioner:

Konsekvensetiska teorier – en handling bedöms enbart efter de konsekvenser den medför.

Deontologiska teorier – en handling bedöms, utöver efter sina konsekvenser, även efter de egenskaper den har, till exempel i förhållande till rättigheter eller regler.

Kantiansk etik – är en form av deontologiska teorier där handlingsregler i form av plikter ställs upp efter tolkning av vad som kan anses vara det moraliskt rätta handlandet.

Utilitarism – är en form av konsekvensetiska teorier där handlingar bedöms efter sin förmåga att ge upphov till eller förhindra lycka och efter sin förmåga att tillgodose människors önskningar/preferenser i en universell mening (medför maximalt goda konsekvenser för alla mänmslpr).

4 Uppsala-koden återges bland annat i Petersson (1994, Appendix II, sidorna 262-263).

5 Här refereras till begreppen *dold kunskap* respektive *explicit kunskap* som de används av Polanyi (1966) samt av Nonaka (1994) och Baumard (1995 och 1998) m fl. i beskrivningen av modellen *Autonomous and Induced Knowledge Transformations*.

Referenser

Baumard, Philippe, 1995

"Organisations Déconcertées: La Gestion Stratégique de la Connaissance". Paris: Masson

Baumard, Philippe, 1998

"Puzzled Organizations". London: Sage

Collste, Göran, 1996

"Inledning till etiken". Lund: Studentlitteratur

Eriksson, Bengt Erik och Per Månsson, 1991

"Den goda tanken. Om etik och moral i forskning med människor". Stockholm: Allmänna Förlaget

Hermerén, Göran, 1986/1996

"Kunskapens pris - Forskningsetiska problem och principer i humaniora och samhällsvetenskap" (2:a reviderade upplagan). Uppsala: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, Swedish Science Press

Nonaka, Ikujiro, 1994

"A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation". Organization Science 5 (1): 14-37

Petersson, Bo, 1994

"Forskning och etiska koder". Nora: Bokförlaget Nya Doxa

Poincaré, Henri, 1913

"La morale et la science. Dernieres pensées". Paris: Flammarion

Polanyi, Michael, 1966

"The Tacit Dimension". London: Routledge & Kegan Paul

Samhällsvetenskapliga fakulteten, Stockholms universitet, 1999

"Doktorandhand-boken 1999". Bilaga 17 "God praxis i vetenskapligt arbete", (utgiven separat 1996 av Samhällsvetenskapliga fakulteten)

Schrader-Frechette, Kristin, 1994

"Ethics of Scientific Research". Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers

Sen, Amartya, 1987

"On Ethics & Economics". Oxford, Storbritannien: Blackwell Publishers

Tranøy, Knut Erik, 1983

"Is There a Universal Research Ethics?". I Berg, K. och Knut Erik Tranøy (red)
"Research Ethics". New York: Alan R. Liss.